

<https://doi.org/10.62837/2026.5.24>

**SƏYYARƏ QƏHRƏMANOVA,
SEVİNÇ RƏHMANOVA
ADU
seyyareqehremanova50@mail.ru**

**ALMAN və AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN BUDAQ
CÜMLƏLƏRİNDƏ SINTAKTIK DERIVASIYANIN MÜQAYISƏLİ
TƏHLİLİ**

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, zaman budaq cümləsi, derivasiya, semantika, funksional.

Keywords: composite complex sentence, the adverbial clause of time, derivation, semantics, functional.

Ключевые слова: сложноподчиненные предложение, обстоятельственное придаточное предложение времени, деривация, семантика, функциональной.

Derivasiya derivatologiyasının mühüm bir məsələsi olub sintaksisin də nəzəri problemlərindəndir. Derivasiya probleminin zaman budaq cümləsi içərisində, çərçivəsində öyrənilməsi derivasiya qanunauyğunluğunun ədəbi nitq prosesinə ən qlobal məsələ olduğunu yalnız bu günki diltçilikdə sübut etmir, həmçinin bu məsələnin fəlsəfi və məntiqi aspektlərini də üzə çıxarmaqda mühüm rol oynayır. Helbig.G, Buscha.J. bu məsələyə fəlsəfi və məntiqi tərəfdən toxunaraq göstərir ki, derivasiya qanunauyğunluğunun öyrənilməsi nəticəsində dildə mənanın formalasməsi, ifadə tərzii və çevrilmə imkanları aşkar olunur (1.səh.114)

Sintaktik derivasiya anlayışının mahiyyəti zaman budaq cümlələrinin də təhlilində məqbul, münasib sayıla bilər, relevant eynizamanlılığın transformasiya və derivasiya münasibətlərini müəyyənləşdirməyə əlverişli şərait yarada bilər.

Müasir Azərbaycan dilinin zaman budaq cümlələrində sintaktik derivasiyanın inkisafının gerçəkləşməsində son dərəcə müxtəlif morfoloji elementlərdən ibarət olan derivatoloji vasitələrdən istifadə olunur. Bunlardan bir çoxu müstəqil şəkildə, digərləri isə köməkçi resurslar hesabına funksionallaşır.

Zaman budaq cümləsindəki derivasiya qanunauyğunluqlarını iki istiqamətdə təsvir etmək məqsədüylə sayılır: derivasiya monooperator zaman budaq cümlələri; derivasiya dublooperator zaman budaq cümlələri.

Bunların hər ikisi derivasiya tipləridir. Bunlar bir-birindən ümumi zaman planının ifadəsinə görə fərqlənir, həmçinin semantik xarakterinə görə seçilir.

Sintaktik derivasiya cümlənin quruluşu ilə bağlı olub onun hissələrinin törəməsi deməkdir. Bu törəmə imkanları zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaktik quruluşunda geniş şəkildə özünü göstərir. Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında tipoloji planda derivasiya qanunauyğunluqlarını öyrənmək ən qlo-

bal məsələlərdəndir, bu təkcə dilçilik elmi üçün yox, həmçinin fəlsəfi və məntiq elmlərinin inkisafi üçün də faydalıdır (2.səh 54).

Sintaktik derivasiya əməliyyatları aşağıdakı zaman budaq cümləsi çərçivəsində baş verir.

Nə vaxt bütün kənd adamları öz yerində oturdu, üçüncü sırada stol arxasındakıların əlləri yuxarı qalxdı. Bu tabeli mürəkkəb cümlə zaman budaq cümləsidir. Əməliyyatçı ən mürəkkəb sintaktik funksiyaları yerinə yetirməlidir. Əməliyyat prosesində semantik tərəf hesaba alınmır. Əməliyyatçı (operator) ən mürəkkəb sintaktik funksiyaları yerinə yetirməlidir. Əməliyyat prosesində semantik tərəf hesaba alınmır. Əməliyyatçı zaman budaq cümləsində yerdəyişmə əməliyyatını aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirməlidir: a) müstəqil və qeyri-müstəqil cümlələrin funksional cəhətdən yerini dəyişdirmək; b) baş və budaq cümlə arasındakı sintaktik əlaqəni təşkil etmək; c) real derivasiya prosesini yaratmaq; ç) yeni törəmə cümləni qurmaq.

Əməliyyatın gedişində derivasiya elementləri dəqiqləşir:

1. Bütün kənd adamları oturdu- Nə vaxt bütün kənd adamları öz yerində oturdu.

2. Əlləri yuxarı qalxdı- Stol arxasındakıların əlləri yuxarı qalxdı- Üçüncü sırada stol arxasındakılardan əlləri yuxarı qalxdı. Bu sonuncu nəticədir, variantdır. Sintaktik derivasiya səviyyəsini bu variant təmin edir, genişlənmə metodu əsasında həmin səviyyə reallaşır. Demək, transformasiya prosesində derivasiya səviyyəsi normal hala düşür.

Sonuncu səviyyədə zaman budaq cümləsi nə zaman bağlayıcı sözü vasitəsi ilə düzəlməlidir. Budaq cümlə isə baş cümlədən əvvəl işlənmişdir. Baş və budaq cümlənin bağlanması operator- əməliyyatçı mənə və intonasiyadan istifadə etmişdir.

Belə məqamlarda budaq cümlə baş cümlə ilə yerini dəyişə bilər: Nə vaxt üçüncü sırada stol arxasındakıların əlləri yuxarı qalxdı, o zaman bütün kənd adamları yerində oturdu.

Beləliklə, nə vaxt transformasiya prosesi başa çatır, o zaman sonuncu nəticədə derivasiya və ya derivatlar reallaşır.

Həmin derivat tabesiz mürəkkəb cümlə formasında da özünü göstərir: Üçüncü sırada stol arxasındakılardan əlləri yuxarı qalxdı, bütün kənd adamları öz yerində oturdu. Eyni mənə zamanlığı yerində qalır, lakin derivasiya prosesində cümlənin quruluşu dəyişir. Tərkib hissələrin yerini dəyişməsi nəticəsində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklinə düşür. Bu tip tabesiz mürəkkəb cümlələr Q. Kazimov "birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr" adlandırır və bu haqda yazır ki, birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə eynicinsli hadisələr sadalanır, həmin hadisələrin eyni zamanda və ya ardıcılıqla baş verdiyi ifadə olunur. Ona görə də bu cür cümlələrdə iki qrammatik mənə münasibəti müşahidə olunur: eynizamanlı birləşdirmə, ardıcıl zamanlı birləşdirmə. (3)

Yuxarıda göstərdik ki, derivasiyanın monooperator və dubloperator kimi növləri fərqləndirilir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sintaktik derivasiyanın monooperator zaman budaq cümləsi bir sıra morfoloji elementlərlə səciyyələnir

ki, bunlar da operatorun funksional rolundan asılı olur. Morfoloji elementlər bunlardır: ki (bağlayıcısı), mi ədatı, - sa səkilçisi və s.

Qulu təzəcə arzusuna çatmışdı k1, anası allah darğahına govusdu (danişiq dilində). Bu monooperator zaman budaq cümləsində morfoloji element "ki" bağlayıcısıdır. Operand digər sintaktik formanı derivasiya prosesində seçir, burada - ml(4) ədatından istifadə edir: Qulu təzəcə arzusuna çatdımı, anası allah darğahına govusdu.

Göründüyü kimi, hər iki operator öz spesifik elementlərinə görə fərqlənir. Burada semantik funksiya ani və təkrar zaman planında verilir. Həmin funksiya monooperatorun deyil, həmçinin dublooperatorun köməyiylə yerinə yetirilir.

Derivasiya qanunauyğunluğu zaman budaq cümləsi çərçivəsində əsas cümlənin sintaktik forması və potensial mənası ilə ölçülür. Q.V.Kolsanskinin qeyd etdiyi kimi derivasiya prosesi kommunikativ situasiyanı gedişində meydana çıxir [4, 28].

Beləliklə, Azərbaycan dilində monooperator tipli zaman budaq cümləsində derivasiya qanunauyğunluğu aşağıdakı əsas nəticələri üzə çıxarır: a) monooperator tipli zaman budaq cümləsi birinci yaranır, sonrakı derivasiya prosesində dublooperator zaman budaq cümləsi formalaşır. Hər iki forma bir-birinə uyğun gəlmir, transformasiya şəraiti ilə xarakterizə olunur;

b) derivasiya tipləri bir-birindən baş və budaq cümləni bağlayan morfoloji elementlərə (ki, -mi) fərqlənir. Fərqlənmə sintaktik pozisiyada (lokal və qeyri-lokal) meydana çıxir; c) monooperator sintaktik funksiyasına görə dublooperatorndan fərqlənir, semantik nöqtəyi- nəzərdən zaman planında zaman budaq cümləsi formalaşır, həmin budaq cümlə isə ani, durativ, təkrar, eynizamanda və davam etməkdə olan hərəkətləri ifadə edir.

Azərbaycan dilində dublooperator zaman budaq cümləsində sintaktik derivasiya prosesinin gerçəkləşməsi mürəkkəb şəraitlə birbaşa bağlıdır. Bu, başlıca olaraq operatorun mürəkkəb xarakteri ilə əlaqədar olur. Məsələn: Cəfər paşa Telli xanmin mənzilinə o zaman yetişdi ki, asiq Cünun Koroglu tərifiyləyirdi ("Koroglu" dastanından). (199)

Bu budaq cümlə funksional cəhətdən aşağıdakı formada dəyişikliyə məruz qalır. Cəfər paşa Telli xanımın yetişəndə

Belə funksionallıq zaman planında eyni mənanı müxtəlif morfoloji elementlərin köməyiylə ifadə edir.

Bir çox elementlərin istiraki ilə yaranan dublooperator tipli zaman cümlələri ilə bağlı aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar: derivasiyanın nəticələri göstərir ki, bu tip zaman budaq cümlələrinin yaranmasında ən azı iki operatorun köməyinə ehtiyac yaranır, b) dublooperator tipli zaman budaq cümləsinin sintaktik derivasiyasının təmir olunmasında, başlıca olaraq, operant tərəfindən zaman planının ayrılmasıdır. Zaman mənasının əlaməti olaraq durativlik, anilik və s. əsas götürülür. Monooperator tipli zaman budaq cümləsi ilə nisbətdə bu tip əlavə paradiqmatik invariantlar qazanır; c) monooperator tiptə olduğu kimi. dublooperator tipli zaman budaq cümləsində sintaktik

derivasiyanın reallaşmasının əsas mexanizmi transformasiyadan ibarətdir, bu çərçivədə transpozisiyaya başlanğıc mərhələ kimi baxmaq lazımdır. Alman dilinin zaman budaq cümlələrində sintaktik derivasiyanın əmələ gəlməsinin vasitələri Azərbaycan dilində olduğundan fərqləndirir. Bu dildə fundamental dilçilik əsərləri yazılmışdır. Bu dildə funksional və semantik sintaksisinə dair həmçinin derivatologiyaya aid məşhur əsərlər vardır.

Bizim tipoloji tədqiqat materialları əsasında, yeni alman dilinin zaman budaq cümləsi sərhədində sintaktik derivatların iki tipi (monooperator və dublooperator) fərqləndirilir. Həmin təsnifat prinsipi Azərbaycan dilinin materiallarında da eyni ilə göstərilmişdir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, alman dilində zaman budaq cümləsinin monooperator derivat tipi spesifik morfoloji elementlərə əsasən xarakterizə olunur. Bunlar bağlayıcı elementlərdir. Bağlayıcı elementlərin zaman budaq cümləsində əvəzlənməsi alman dilində sintaktik derivasiyanı formalaşdırır.

Birinci formada olan zaman budaq cümləsində sintaktik derivasiyanın törəməsi üçün transpozitiv əvəzlənmə tələb olunur. Beləliklə, bir element digər elementlə əvəz olunur. Ondan sonra transformasiya prosesi başlanır, bu çərçivədə zaman budaq cümləsinin sintaktik derivasiyasında monooperator tip reallaşır. Bu əlaqə nəticəsində transpozitor, cümlələrin əsas və asılı komponentləri, onların derivasiya operatoru funksionallaşır. Transformasiya prosesi müxtəlif növ derivasiya proseslərindən ibarət olur.

Çevrilmənin dərəcəyə görə tipləri- birinci dərəcəli, ikinci dərəcəli, üçüncü dərəcəli... Bu dərəcələrin fərqləndirilməsində bağlayıcı vasitələr əsas rol malikdir. Məsələn: alman dilində:

“Als der Gast das Haus verlieB, begann das Kind sein Essen zu essen”.

Beləliklə, alman dilinin faktik materialları aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir: a) zaman budaq cümləsinin sintaktik derivasiya tipinin formalaşmasında ifadə olunmasında sadə və mürəkkəb zaman münasibətləri əsas rol oynayır.

b) tabeli mürəkkəb cümlənin hər bir konkret forması, o cümlədən zaman budaq cümləsinin monooperator tipi, şübhəsiz, törəmə cümlənin derivasiyasıdır.

Zaman budaq cümləsinin dublooperator tipi alman dilində baş və budaq cümlələrdəki hərəkətin zaman münasibətləri arasında semantik əlamətlə ifadə olunur.

Beləliklə, həm Azərbaycan, həm də alman dilində derivasiya prosesinin yaranması sintaktik derivasiyanın zaman budaq cümləsində reallaşması əsas stimula kimi baş cümlənin semantik strukturuna, yəni nüvə strukturuna xidmət edir. Bu dillərdə operatorun əsas funksiyası müstəqil (baş) və qeyri-müstəqil (budaq) cümlələrin mürəkkəb cümlədə ümumi semantik-sintaktik strukturun dəyişilməsini meydana çıxarmaq müəyyənlayıcıdır.

Həmin dillərdə derivasiya prosesi çərçivəsində, zaman budaq cümləsində gerçəkləşən derivasiya eyni zamanda məqsəd və sərbəst budaq cümlələrinin də sintaktik

strukturunun yaranma yerini dəqiqləşdirir. Hər iki dildə zaman budaq cümləsi çərçivəsində derivasiya prosesi nəticəsində eynizamanlılıq, ardıcillıq, kimi ifadə və mənə imkanları meydana gəlir. Derivasiya prosesində həmin dillərdə zaman budaq cümləsinin monooperator və dubloperator tipləri yaranır. Həmin tiplər qarşılaşdırılan müxtəlif sistemli dillərdə bütöv invariantlılığı qoruyub saxlayır.

Azərbaycan dilində derivasiya operatoru baş və budaq cümlələrin transformasiyasında ismi xəbər çərçivəsində lokallaşdırır. Alman dilində isə derivasiya operatorunun müstəqil mövqeyi operanddan asılı vəziyyətdədir. Alman dilində derivatin operandı Azərbaycan dili ilə müqayisədə bir qədər müstəqil sintaktik pozisiyadadır. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində bir sıra morfoloji elementlər dubloperatoru məhdudlaşdırır. Alman dilində isə dubloperatorun konstruktiv elementləri ayrıca blok təşkil edir, müstəqil şəkildə gerçəkləşir. Azərbaycan dilində alman dilindən fərqli olaraq, derivasiyanın dubloperator pozisiyası hər zaman zaman budaq cümləsində yerləşir, alman dilində isə dubloperatorun bir elementi baş operandda ola bilsin ki, məhdudlaşsın: alman dilində dubloperatorun konstruktiv elementləri hər zaman önlüklər və tabelilik bağlayıcıları, yaxud sözdən ibarətdir. Azərbaycan dilində isə onlar mixtoəif şəkilçilər, qoşmalar, bağlayıcılar və felin pozitiv- neqativ formaları ilə yaranır; Nəhayət, dillərin inkişafı yeni derivasiya imkanlarını yaratmaq ehtimalını gücləndirir, bu proses hər bir dilin xarakterik cəhətləri ilə əlaqədar ola bilər.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik L. 1956.
2. Kazımov Q.S. Müasir Azərbaycan dili Sintaksis, Bakı, Ünsiyyət 2000
3. Schendels E. Deutsche Grammatik. M. 1979
4. Вейсалов Ф. Е. Завершаю-щая интонация в немецком языке. Л. 1970
5. Зиндер Л. П., Строева Т. В. Современный немецкий язык четвертый М. 1957.

**Seyyare Gahramanova
Sevinj Rahmanova**

The Comparative of the Syntactic Derivation of the Adverbial Clauses of Time in the Azerbaijan and German languages .

Summary

The article deals with the comparative analyses of the syntactic derivation of the adverbial clauses of time in the Azerbaijan and German languages.

Here is stated that in the adverbial clauses of time of the modern Azerbaijan language the derivational means are used in order to form the syntactic derivation. These derivational means consist of various morphological elements. The derivational operator is placed within the nominative predicate in the transformation of the principal and subordinate clauses in the Azerbaijan language. In

the German language the Independent position of the derivation operator is dependent on the operand.

In the process of derivation monooperator and doubleoperator types of the adverbial clause of time are formed. These types preserve whole invariance in the compared languages of different system In this language the constructive elements of the doubleoperator consists of prepositions, subordinate conjunctions or words.

The development of the languages enhances of creating new derivative capabilities.

This process may be related to the characteristic of each language.

**С.ГАХРАМАНОВА .С.РАХМАНОВА.
СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
СИНТАКСИЧЕСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ
ОБСТОЯТЕЛЬСТВЕННЫХ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
ВРЕМЕНИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ.
РЕЗЮМЕ**

В этой статье рассказывается о сравнительном исследовании синтаксического происхождения обстоятельственных придаточных предложений времени в азербайджанском и немецком языках. Здесь отмечается, что в обстоятельственных придаточных предложениях времени современного азербайджанского языка деривационная средства используются, чтобы сформировать синтаксический деривация. Эти деривационная средства состоит из различных морфологических элементов Деривационной оператор размещен в именном сказуемом в преобразовании главного и придаточного предложений на азербайджанском языке. На немецком языке независимое положение деривационного оператора зависит от операнды. В процессе деривации сформированы монооператорные и дублооператорные типы сложноподчиненного предложениях времени. Эти типы сохраняют полную инвариантность в сопоставляемых языках разных систем. На этом языке конструктивные элементы дублооператор состоит из предлогов, зависимых союзов или слов. Развитие языков повышает вероятность создания новых деривационных возможностей. Этот процесс может быть связан с характеристикой каждого языка.

Rəyçi: Aida Sabor
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent